

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
NUMISMATICĂ

VOLUMUL IX

EXTRAS

Johns Hopkins
 G. XII. 1984, Bucuresti

III. NOTE BIBLIOGRAFICE

MARGARET THOMPSON, *Alexander's Drachm Mints, I, Sardes and Miletos*, Numismatic Studies, 16, The American Numismatic Society, New York, 1983, 98 p. + 38 pl.

Autoarea studiului pe care-l prezentăm cititorilor români este o fostă membră a Școlii americane de la Atena, unde și-a continuat activitatea de cercetare de-a lungul mai multor ani. Ca rezultat al eforturilor depuse în acest răstimp, încă din anul 1954 va publica monedele descoperite în cursul săpăturilor Școlii americane pe agora din Atena. Cu acest prilej a stabilit tipologia și succesiunea monedelor bizantine anonime din secolele X - XI. Lucrearea ei de față o constituie studierea emisiunilor ateniene de argint de „noul stil”. Pe parcursul a 747 p. și a nu mai puțin de 226 pl. sînt urmărite, pe baza tiparelor monetare, și precizată succesiunea cronologică a acestor emisiuni monetare. O altă lucrare de mare anvergură, dusă la îndeplinire cu colegii ei, O. Mørkholm și C. M. Kraay, dar la care au colaborat cercetători din numeroase țări, inclusiv România, este corpusul de tezaur monetare grecești. Lucrearea este intitulată modest și simplu, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973. Este vorba de o operă de bază, utilă tuturor cercetătorilor care abordează studiul vieții materiale și spirituale a antichității grecești. Pentru cercetătorii români și cei din sud-estul european este de reținut studiul aceleiași cercetătoare asupra monedărilor lui Lysimachos, publicat în *Essays in Greek Coinage presented to Stanley Fobinson*, ed. de Kraay și Jenkins, Oxford, 1968, p. 163 - 182. În această lucrare se stabilește care au fost atelierele monetare care au bătut monede pentru Lysimachos în timpul vieții lui. Cu această ocazie se stabilește și tipul monetar, precum și data la care au fost bătute monedele.

Acceasi învățată își continuă și azi cercetările în domeniul numismaticii grecești, studiind de data aceasta drahmele emise în atelierele Asiei Mici, în ultimele aproximativ patru decenii ale secolului al IV-lea î.e.n. În acest cadru larg ni se precizează că șapte monetării aveau misiunea de a emite monedă măruntă, drahme. Aceste drahme erau destinate să acopere necesarul de monedă măruntă a vastului imperiu al lui Alexandru cel Mare. Atelierele erau la Lampsakos, Abydos, Sardes, Colophon, Magnesia, Miletos și probabil Teos. Din toate aceste șapte ateliere, drahmele emise de Miletos Lampsakos și Magnesia pot fi identificate în mod sigur sau cu un înalt grad de probabilitate. Atribuirea emisiunilor celorlalte ateliere : Abydos, Colophon și Teos se bazează pe consideratiile de stil, organizarea monetăriei și transferări de tipare monetare, care erau folosite de Lampsakos și Magnesia (p. 6).

Ca plan, lucrarea are ca prim-obiectiv studiul emisiunilor atelierului din Sardes. Pe baza simbolurilor sau siglelor de control, care se află pe emisiunile de aur, argint sau bronz, au putut fi precizate 23 de serii. Pe un tabel recapitulativ (p. 40) se poate urmări, în mod clar și convingător, pe ce nominaluri și metale apar aceste sigle sau simboluri și ce număr de exemplare sînt cunoscute. Dar autoarea nu se oprește aci. Ea face un pas mai departe și propune și o cronologie a acestor emisiuni. În acest scop se sprijină pe prezența sau absența unora din emisiuni în diferite tezaur, în cea mai mare parte întregi și bine studiate. Pentru seriile I - VIII se poate preciza felul în care se succed emisiunile pe baza modului în care se leagă diferitele tipare monetare. În acest caz aprecierile cronologice sînt globale : anii circa 330 - 325. Pentru seriile IX - XV se indică, sau mai precis se propune, și anul pentru fi care serie în parte. La fel și pentru seriile XXI - XXIII se propun anii : cea 300 - 299, 299 - 298 și cea. 297 - 298.

Pentru emisiunile atelierului din Miletos se folosește același procedeu. Mai întâi este prezentat catalogul însoțit de un scurt comentariu. Pe baza simbolurilor și a diforitelor sigle de control sînt precizate emisiunile în aur, argint și bronz. Tiparele monetare, prin felul în care se cuplează, au servit drept bază pentru succesiunea emisiunii lor. Înălțuirea lor cronologică a putut fi urmărită, cu unele întreruperi, pînă la cea 300 - 294 î.e.n. Ca temei a acestor datări a servit o serie bogată de tezaur ce conțineau monede care, într-un fel sau altul, aveau contingențe cu emisiunile studiate. Mai menționăm faptul că unele din tezaur, care sînt citate ca punct de sprijin, sînt în parte sau total incerte. Un set de 38 planșe, cu bune reproduceri în alb-negru, ne îngăduie să urmărîm argumentația din text.

Lucrearea Margaretei Thompson aduce o importantă contribuție care privește direct numismatică românească. Este vorba de tezaurul de stateri de aur descoperit la Gildău, jud. Călărași, în anul 1960. Importanța descoperire a fost publicată de semnatarul acestor rânduri mai întâi în volumul *Omajiu lui Petre Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 73 - 79, iar mai apoi, cu unele precizări de ateliere, în SCN, 4, 1968, p. 327 - 329. Autoarea aduce tezaurului două importante precizări. Prima privește atelierele de emisiuni a staterilor. Cea de-a doua se referă la data probabilă a îngropării tezaurului. Pentru a putea urmări contribuția adusă de învățata americană, vom reproduce mai jos, în paralel, cele două poziții. Ordinea va fi cea normală : poziția veche și apoi contribuția nouă.

B. Mitrea	M. Thompson
1. Miletos	Miletus
2. Lampsakos	Lampsacus
3. Amphipolis	Macedonia
4. Amphipolis	Tarsus, trident, Newell, <i>Tarsos</i> , 13.
5. Amphipolis	Macedonia
6. Amphipolis	Macedonia
7. Neprecizat	Salamina, Cipru, Newell, <i>NC</i> , 1915, 5.
8. Tarsos	Colophon
9. Salamina, Cipru	Salamina, Cipru, Newell, <i>NC</i> , 1915, 11.
10. Amphipolis	Macedonia.

După cum reiese din cele de mai sus pentru staterii de sub numerele 3, 4, 6, și 10, pentru care am propus ateliere macedonene, Amphipolis sau Pella, potrivit sugestiilor lui Georges Le Rider, pentru moment trebuie să ne mulțumim cu o precizare mai largă, Macedonia. Și M. Thompson a aplicat-o. Pentru staterul de la nr. 4 crede că a fost emis de atelierul monetar din Tarsos, pentru care trimite la lucrarea lui E. T. Newell, *Tarsos under Alexander*, American Journal of Numismatic, 52, 1918, 13. Pentru staterul descris sub nr. 7, la noi neprecizat, se propune atelierul Salamina, Cipru și se trimite la studiul lui Newell, *NC*, 1915, 5. Pentru staterul descris la noi sub nr. 8 ca emis în monetăria din Tarsos, M. Thompson propune Colophon, pe baza celor două sigle de pe rv. Această ultimă emisiune pare a se data după moartea lui Filip al III-lea, ceea ce face probabil ca întregul tezaur să fie îngropat după anul 317.

Sobră, documentată, concentrată și mai ales bogat ilustrată, lucrarea este o contribuție remarcabilă la studiul emisiunilor acestor ateliere monetare. De aceea cercetătorii așteaptă, cu viu interes lucrarea care cuprinde studiul emisiunilor monetare ale celorlalte ateliere.

HERBERT KEVIN, *The John Max Wulffing Collection in Washington University, Ancient Coins in North American Collections*, The American Numismatic Society, New York, 1979, 30 p. + 22 pl.

Colecția reprezintă donația lui John Max Wulffing (1859—1929) făcută Universității Washington, St. Louis, Missouri. Autorul publică, cu concursul cercetătoarei Ilyla A. Troxell, monedele grecești din colecție, în număr de 437, integral ilustrate în planșele de la sfârșitul volumului. Formula de publicare este apropiată de cea din colecția SNG, dar formatul cărții este altul, ca și locul ilustrației. Materialul, în care predomină monedele de argint, este organizat în ordinea tradițională a geografiei antice, începând cu Massalia în Gallia, continuând cu două monede de aur, prima emisă de mediomatrici, cealaltă de vindelici și încheindu-se cu monedele egiptene, ptolemaice și din epoca romană, cu cele din Cyrenaica, Syntica și Carthagina, din insula Melita, cu ale regelui Numidiei Micipsa și ale regilor Mauretaniei, Iuba al II-lea și Cleopatra Selene.

Din emisiunile din Magna Grecia și Sicilia, vom nota o destul de bogată serie larentină, compusă din didrahme, diobol și un hemiobol, ca și un lot de monede din Syracuse, cu monede de aur, argint, incluzând o decadrahmă, și bronz, eșalonându-se de la începutul secolului al V-lea până spre sfârșitul secolului al III-lea î.e.n.

Din Macedonia sînt prezente emisiuni din Acanthus, Lete și Mende, ale regilor Macedoniei, tetradrahme Macedonia Prima și cele ale lui Aesilius. Printre monedele lui Alexandru cel Mare, se află un stater postum emis la Callatis cu K și P de 8,42 g, de deosebit interes pentru viitorul corpus aflat în prezent în pregătire. Să notăm o tetradrahmă a regelui Patraos, bronzuri din Panticapea și din Olbia, ca și monedele din „Euxin district”, o drahmă din Apollonia, un diobol din Messembria, și o histriană de argint de 4,94 g, de cert interes și ea pentru cititorii noștri.

Mai merită să menționăm seria ateniană destul de bogată și de variată, începând cu exemplare de la sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n. și încheindu-se cu exemplare aparținând stilului nou, ca și cea din Corinth de altfel, precum și interesul deosebit al emisiunilor regilor din Bactria constind din oboli, drahme și câteva monede de bronz, printre ele aflându-se și o drahmă pătrată de la Apollodotus I.

Din păcate pentru un număr mai mare de monede nu se indică bibliografia și nu se stabilește datarea. Pentru moneda histriană s-ar fi putut trimite măcar la B. Pick, pentru cele din Byzantium la Edith Schöner-Geiß, pentru cele din Apollonia și Dyrrhachium la cartea lui Hasan Ceka.

Chiar dacă acestea sînt carențe reale care îi afectează și pe amatori și pe specialiști, volumul, prin publicarea corectă a unei colecții importante și mai puțin accesibile, aduce un aport substanțial la progresul cercetărilor numismatice, așa cum ANS ne-a obișnuit de mai multă vreme. Inițiativa realizării unor cataloage de monede antice este fără îndoială binevenită, înmulțirea unor asemenea publicații fiind de natură să alimenteze viitoare corpora și studii monografice.

Gh. Poenaru Bordea

În cadrul colecției internaționale de mare prestigiu *Sylloge Nummorum Graecorum*, începută în 1931 din inițiativa Academiei Britanice și care însumează azi mai multe serii naționale, este inaugurată, cu volumul pe care îl prezentăm aici, seria franceză. Pentru acest debut editorial, Cabinetul de medalii al Bibliotecii Naționale de la Paris a ales colecția de monede grecești Jean și Marie Delepierre, colecție dăruită sus-amintitului cabinet de Marie Delepierre în 1966, la trei ani după moartea soțului ei, Jean Delepierre. În prefața cu care se deschide volumul recenzat, Georges Le Rider, conservator-șef al Cabinetului de medalii la data primirii donației (ulterior administrator general al Bibliotecii Naționale și apoi director al Institutului francez de studii anatoliene de la Istanbul), subliniază deosebita importanță a acestei colecții, ce cuprinde circa opt mii de monede grecești de aur, argint și de bronz, împreună cu peste două sute de obiecte antice. Mai departe, autorul citat arată că, drept recunoștință pentru donația făcută Bibliotecii Naționale atât conducerii acestei instituții, cât și guvernul francez au adus un omagiu donațoarei, guvernul acordându-i crucea de cavaler al Legiunii de Onoare, iar Biblioteca Națională gravind numele ei și al soțului ei pe placa de marmură a marilor binefăcători și organizând o expoziție cu colecția dăruită; de asemenea, s-a hotărât să se publice catalogul acestei colecții.

Catalogul publicat cuprinde descrierea unui număr de 3 130 monede grecești, în marea lor majoritate piese de argint, numeroase fiind și cele de aur și numai puține de bilon — acestea din urmă emisiuni ale Egiptului roman, înregistrate sub nr. 3 075—3 130 inclusiv —; restul monedelor grecești de bronz, până la circa 8 000, cit numără în total colecția Delepierre, nu au fost prezentate în acest catalog și vor face, poate, obiectul unui viitor volum.

În ansamblu, cele 3 130 piese reprezintă emisiuni ale unor ateliere grecești sau activând sub influență grecească nemijlocită, ce se răsfrîd din Peninsula Iberică până în regatul Parthiei, apoi din Egipt pe țărmul african al Mediteranei, din nou până la coloanele lui Hercule. Notăm sub acest aspect o schimbare a ordinii clasamentului geografic tradițional: nordul Africii la vest de Egipt — Cyrenaica, Zeugitana, Numidia și Mauretania — a fost clasat după Sicilia și nu după Egipt, legătura făcînd-o monedele bătute de cartaginezi în Sicilia în secolul IV — începutul sec. III î.e.n., astfel înct emisiunile Egiptului ptolemaic și apoi roman încheie acest catalog. Pentru un număr de piese, s-au păstrat informații cu privire la proveniența lor, fie din tezaur monetare (nu toate înregistrate în IGCH), fie din mari colecții particulare, pulverizate la licitații publice; pentru fiecare din aceste două categorii de proveniențe s-a rezervat câte un index, la sfârșitul catalogului. Astfel de informații, a căror utilitate este indiscutabilă, au fost notate cu grijă fie de colecționar, fie de soția sa, ambii pasionați de studiul numismatice și al anticităților grecești, ceea ce justifică recunoașterea postumă a colaborării lor la redactarea acestui prim *Sylloge Nummorum Graecorum* francez.

Dintre numeroasele și interesantele piese prezentate de autorii citatului catalog, vom semnală aici câteva, mai apropiate de preocupările numismaților din țara noastră: splendidele serii de tetradrahme emise de Syracuse în diverse perioade, de la 485—425 până la 215—212 î.e.n. o serie de tetradrahme ale orașelor Maronea și Thasos din Tracia; nouă tetradrahme emise de regele Thraciei Lysimach în orașe supuse autorității sale; Callatis: doi stateri de aur și o tetradrahmă de argint, de tip Alexandru cel Mare; Istros: trei drahme; impresionanta colecție de monede macedonene, îndeosebi emisiunile contemporane și postume de stateri și tetradrahme purtînd tipurile și numele regilor Filip al II-lea și Alexandru cel Mare; seriile, strălucit reprezentate, emise în Beoția, la Atena sau la Egina și așa mai departe.

Ne vom opri ceva mai mult asupra monedelor bătute la Callatis și Istros sau Histria, orașul Tomis nefiind reprezentat în această colecție. Cei doi stateri de aur callatieni sînt

* * * *Sylloge Nummorum Graecorum*, France, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles. *Collection Jean et Marie Delepierre*. Catalog publicat cu acordul Academiei Britanice, sub patronajul Comisiei internaționale de numismatică și sub auspiciile Uniunii Academice Internaționale de HÉLÈNE NICOLET în colaborare cu JEAN DELEPIERRE, MARIE DELEPIERRE și GEORGES LE RIDER. Fotografii: Service photographique de la Bibliothèque Nationale, Paris, Bibliothèque Nationale, 1983, 88 pl.

de tip Alexandru cel Mare și prezintă în câmpul st. monograma II A, în poziție culcată de la dr. la st.; se observă atât în text, cât și pe pl. 22, identitatea ștanței de av. pentru ambele exemplare (nr. 850: 8,44 g; nr. 851: 8,45 g). Tetradrachma de argint, tot de tip alexandrin, are pe rv. în exergă un spic de grâu, iar în câmpul st., aceeași monogramă II A, dar în poziție culcată spre dr. (nr. 852: 16,42 g). Cele trei drahme histriene se prezintă astfel: nr. 853, capul din st. inversat, fără sigle pe rv., 5,72 g; nr. 854, capul din dr. inversat, pe rv. I sub delphin, 5,58 g; nr. 855, capul din st. inversat, pe rv. sigla B sub delphin, 5,63 g. Cu excepția staterului callatian nr. 850, ce provine de la licitația Sarriaut, 18 noiembrie 1929, proveniența celorlalte monede de la Callatis și Histria nu a fost notată.

Catalogul recenzat se încheie cu următorii indici, redacțiați de Hélène Nicolet: nume geografice; personaje istorice și mitologice; principalele tipuri monetare (în afară de personaje); proveniențe (I. Tezaure și II. Colecții dispersate prin licitații publice); inscripții (A. Alfabet grec; B. Alfabet latin), indici de o extremă utilitate. O observație mărunță: în indexul de proveniențe B, este menționată colecția Sarriaut, scoasă la licitație de Page la Paris, 18 noiembrie 1929; este desigur aceeași colecție cu cea menționată eronat Sarriaut, ca proveniență a staterului callatian nr. 850 amintit mai sus, dar care, din inadvertență, nu este trecut și în index la colecția respectivă.

Sylloge Nummorum Graecorum — France, inaugurat cu colecția Jean și Marie Delepierre, reprezintă o frumoasă realizare științifică și editorială, ce va fi cu siguranță luată ca model pentru viitoare cataloage similare.

Octavian Iliescu

JORDANKA JOUROUKOVA, *Monetosečeneto na gradovete v Dolna Mizia i Trakia II—III v. Hadrianopol, Sofia, 1987, 268 p., 66 pl.*

Angajată de mai multă vreme în opera de întocmire a seriei de *corpora* pentru emisiunile monetare ale orașelor din Moesia Inferior și Tracia, Jordanka Jouroukova, căreia îi datorăm deja două asemenea lucrări referitoare la monedele de la Deultum și Bizya, a publicat în 1987 o monografie similară pentru orașul Hadrianopolis. Lucrarea, care însumează un număr de 268 p., a apărut sub egida Academiei Bulgare de Științe. În limba bulgară, fiind însoțită de două rezumate cuprinzătoare, în limbile franceză și rusă.

Planul și metoda folosită sînt cele cu care autoarea a operat, în linii generale, și la lucrările anterioare. Cele șase capitole tratează pe rînd: istoricul orașului, monetăria, tipurile, legendele de pe monede, greutatea, și valorile nominale, la care se adaugă desigur catalogul cu clasificarea și descrierea lucrurilor tipurilor monetare. Cele 66 pl., cuprinzînd ilustrarea fiecărui tip monetar în parte, vin să completeze catalogul și să ofere posibilitatea unei lesnicioase folosiri a lui.

Istoria orașului, destul de puțin cunoscută, apare aici îmbogățită, tocmai ca urmare a studierii monedelor. Sprijinindu-se pe datele numismatice, autoarea ajunge la concluzia că începuturile orașului datează din vremea lui Traian, avînd numele de *Ulpia Tonzos*, împrumutat de la rîl pe cursul căruia a luat ființă. Din această vreme datează câteva monede cu contramărci pe care se poate citi legenda *TONZOY*. Odată cu domnia împăratului Hadrian, orașul, care intră într-o nouă și importantă fază de dezvoltare, primește numele de Hadrianopolis. Ca centru comercial însemnat, prin poziția sa geografică, orașul a jucat un rol de seamă în traficul dintre Propontida și hinterlandul trac, realizat pe văile rîurilor Hebru și Tonzos. O dovadă a importanței sale comerciale o reprezintă frecvența prezenței pe monede a zeului Hermes.

Lipsa unor cercetări arheologice, care să fi dus la cunoașterea orașului, este suplinită de unele emisiuni monetare. Pe baza unora din reprezentările de pe monede se poate vorbi de existența și de cunoașterea unor monumente interesante, temple, statui ridicate în cinstea unor zeițăi (Artemis în special), edicula cu statuia lui Zeus Erkeios, fortificația cetății etc. Toate acestea reflectă gustul și nivelul artistic ridicat, expresie a prosperității orașului.

În activitatea monetară de la Hadrianopolis, autoarea distinge trei etape. Prima dintre acestea cuprinde perioada dintre Hadrian și Commodus inclusiv, cu un hiatus în anii 167/168-177, pricinuit, probabil, de războaiele marcomanice sau mai degrabă de atacurile costobocilor. Din ultimii ani de domnie ai lui Marcus Aurelius datează câteva emisiuni monetare pe baza cărora au fost identificate numele a doi noi guvernatori ai Traciei, Claudius Bellicus și Titus Surellius Marcianus. A doua etapă include emisiunile din vremea lui Septimiu Sever, cînd se constată o activitate mai bogată, și pînă la cele ale lui Caracalla, cînd are loc o nouă întrerupere a activității monetare. A treia etapă, care este și cea mai fecundă, corespunde perioadei de domnie a lui Gordian III, anul 244 fiind data cînd încetează să mai emită monedă.

Pe lângă monedele imperiale, Hadrianopolis a emis și piese „pseudoautonome”, în vremea împăraților Commodus, Septimiu Sever și Gordian III, precum și o serie de medaliaone, avînd ca reprezentări: statuia zeițăilor Asklepios și Hygeia, Eroul trac, Nike și împăratul (Gordian III) ca adoratori. Unul din cele mai interesante medalioane este cel cu 12 scene miniatuiale, dispuse în formă de zodiac în jurul unui grup compozițional central, avînd ca figură dominantă pe Herakles Farnese.

Tipurile monetare alcătuiesc un repertoriu bogat, pe care autoarea le împarte în opt grupe. Unele dintre emisiuni redau divinități ale cultelor locale. Pe altele, Hadrian este rodat cu titlul de Intemeietor, iar Zeus cu acela de protector al orașului. Un loc de seamă îl ocupă monedele ce redau pe Apollon Propylaios, Ganymede, Artemis din Taurida, Cavalerul trac, cele trei nimfe, Herakles și Diomed, Helios etc., la care se adaugă personificarea rîurilor Hebru și Tonzos, reproducerea unor statui și reliefuri, copii ale celebrilor sculptori greci, porțile și unele din edificiile importante de caracter public și religios.

În ceea ce privește răspîndirea monedelor emise de Hadrianopolis, autoarea o include în procesul mai general al circulației monetare din secolul al II-lea și prima jumătate a celui următor în Moesia Inferior și Tracia. În acest sens se apreciază că tezaurele îngropate în vremea lui Marcus Aurelius sînt în legătură cu incursiunea costobocilor, care străbat Moesia, Tracia și Macedonia, ajungînd pînă în Elada, iar ascunderile de la mijlocul secolului al III-lea au drept cauze deselo atacuri ale goților. Din cele 32 tezaure, cu monede de la Hadrianopolis, 25 s-au descoperit la nord de Munții Haemus și numai 7 la sud de aceștia. Un asemenea aflux de monede la nord de Haemus, destul de departe de orașul emitent, este pus de autoare pe seama nevoilor militare ale numeroaselor cetăți și castru din Moesia Inferior. El se explică de asemenea și prin aderarea orașului la alianța monetară dintre Mesembria și Anhalos în vremea lui Gordian, monedele fiind destinate satisfacerii nevoilor unităților militare ale Moesiei Inferior. Interesante se dovedesc, din punctul de vedere ale pătrunderii spre nord a emisiunilor orașului, și prezența unor astfel de monede în tezaurul de la Mangalia — Callatis (SCIV, 12, 1961, 2, p. 245) și a celor apărute în Dacia, la Apulum (ActaMN, 2, 1965, p. 229) și Orlea, în apropiere de Sucidava (ActaMN, 8, 1971, p. 164).

Pe lângă aceste câteva probleme asupra cărora ne-am oprit în această scurtă prezentare, Jordanka Jouroukova tratează în lucrarea sa despre Hadrianopolis și alte aspecte ale istoriei orașului, ca și ale monetăriei acestuia. De asemenea, autoarea recurge și la o serie de analogii de ordin numismatic, cu prin-

Ultimul catalog din volum, însoțit de un comentariu pe cât de succint pe atât de interesant, prezintă monedele descoperite într-o *mutatio* al cărui nume antic era Novem Craris, situată în comuna Granges Gontardes, punctul Logis de Berre (Drôme). La cele 210 exemplare din necropolă și din două clădiri din așezare, sînt adăugate încă 25 de monede aflate în patru puncte din împrejurimi situate la distanțe variind între 600 m și 12 km de Novem Craris, toate prinse în situația generală cronologică și pe ateliere, începînd cu vremea lui Augustus și pînă în perioada bizantină.

La Novem Craris, deși numărul monedelor cu atelierul precizat este relativ mic, predomină în secolul al IV-lea emisiunile de la Arles, urmate de cele din Lyon, dar sînt prezente insistent emisiunile din Ticinum și Roma, indicînd realitatea traficului comercial pe drumurile alpine, ca și cele din atelierul de la Treves, în legătură și el cu sudul Galliei. Lor li se alătură Siscia, Aquileia, Nicomedia, Heraclea, Thessalonica, Alexandria și Londra, dar din ultimele trei ateliere citate s-a descoperit doar cîte o monedă.

Utilizarea așezării ca necropolă după 360 de către auxiliarii germanici ai imperiului, pare într-adevăr o ipoteză de înlocuit prin aceea a unei catastrofe, după care respectiva *mutatio* nu a mai fost reconstituită. Oricum, cele două mici depozite, ca și monedele izolate din clădirea de N-E dau fizionomia circulației către 360, în care alături de tipul Spes Reipublicae, prezent aici spre deosebire de nordul Galliei, avem numeroase monede constantiniene emise cu 12-30 de ani în urmă și chiar monede mai vechi, între care un aureus de la Vespasian, alături de imitații din perioada 335-348.

Cele trei monede de bronz bizantine, una de la Focas, două de la Constans al II-lea, găsite în împrejurimi, sînt toate emise la Cartagina, amănunt pe care socotim că merită să-l punem în lumină.

În cele cinci planșe ale volumului sînt ilustrate doar monede descoperite în săpăturile de la Glanum. Catalogele nu înregistrează axul, dar dau în schimb în ultimul catalog citat grosimea monedei. Se constată de altfel o oarecare lipsă de unitate între cataloage, în cele consacrate monedelor descoperite la Marseille, de pildă, nu se indică nici greutatea, nici diametrul, ceea ce constituie, credem, o deficiență a acestui volum, în ansamblu extrem de instructiv atât pentru prezentul, cît și pentru viitorul studiilor numismatice. De asemenea, n-ar fi stricat, credem, ilustrarea, măcar parțială, a celorlalte patru cataloage, unele exemplare fiind chiar de deosebit interes, ca de pildă imitațiile descoperite la Novem Craris.

Deși curiozitatea noastră nu este satisfăcută în privința planului de perspectivă al acestei importante inițiative, nu putem decît să înregistrăm cu satisfacție realizarea și publicarea prezentului volum și să așteptăm cu încredere apariția altor grupaje tot atât de dense și de substanțiale, în aceeași colecție sau în alte formule editoriale.

Gh. Poenaru Bordea

ION DONOIU, *Efigii feminine pe monedele romane*, prefață de Nichita Stănescu, Edit. Sport-Turism, 1983, 128 p. + 140 fig. în text + 4 pl. nenumerotate

Cartea pe care o prezentăm se adresează publicului larg, pasionat de numismatică, de artă și de istorie. Lucrarea debutează printr-o parte introductivă (*Argument*, p. 11-21), în care autorul explică structura ei, cu utile informații pentru cititorul nespecialist privind religia romană, activitatea atelierelor monetare romane și considerații generale relative la portretul feminin pe monede. După prezentarea denumirii unor monede romane (p. 22) și a abrevierilor (p. 23), urmează primul capitol, *Efigii feminine din timpul republicii*

(p. 25-58), tratînd reprezentările de zeiță, apoi *Personificări de orașe și provincii* (p. 59-66), referindu-se la Roma și provinciile Hispania, Africa și Dacia, după care urmează *Efigii feminine din timpul imperiului* (p. 67-111), începînd însă cu Cleopatra a VII-a și, ca o anexă a acestui capitol, o listă explicativă cuprinzînd efigii monetare din timpul imperiului (p. 113-119). O bibliografie selectivă completează lucrarea (p. 121-123).

Ilustrația cărții, de bună calitate, are de suferit, nu din vina autorului, prin neprezentarea multor monede în poziția corectă, ci cu mari abateri față de axul vertical, diminuînd efectul artistic scontat și aspectul estetic general al lucrării. Legendele reproduc la explicarea figurilor sînt tipărite neglijent, cu lipsuri și erori, ca la fig. nr. 79, 117, 118, 123 ș.a. Tot la explicarea figurilor apar unele inconsecvențe: nu se mai reproduce legenda, nu se mai indică colecția în care se află moneda sau nu mai apare trimiterea la catalog. Pentru monedele romane republicane, autorul trimite la BMC, ca și pentru o parte dintre monedele imperiale, ceea ce-l poate face pe cititorul neavizat să considere că este vorba de unul și același catalog, indicat prin aceste inițiale în lista abrevierilor și în bibliografia selectivă drept *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. I-IV, sub redacția lui H. Mattingly, R.A.G. Carson, Londra, 1923-1962. De fapt, autorul folosește pentru monedele romane republicane, uzînd de aceeași abreviere și fără s-o menționeze nici în lista bibliografică, lucrarea lui H. A. Gröber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, 3 vol., Londra, 1910. În cîteva locuri se expun faptele confuze, cum ar fi la prezentarea organizării Daciei ca provincie după cucerirea romană. Totodată credem că discuția generală despre cultul Iunonei și-ar fi avut locul la subcapitolul *Iuno Moneta* nu la *Iuno Sospita*, care-i urmează. La fel, cel despre *Iulia Maesa* ar fi fost bine să se trimită în text și la planșele color din finalul lucrării, nu numai la figurile înserate în text, care reproduc aceleași monede.

Cu toate aceste lipsuri, considerăm că autorul a reușit să-și atingă țelul. O expunere bogată în informații, fără a fi însă greoaie, ci foarte plăcută, permite cititorului să cunoască oamplare reprezentative pentru arta monetară romană, aflate în cele mai mari colecții din țară și, lucru care face cinste autorului, din propria colecție, care-și află astfel un nou mod de valorificare științifică. Sînt prezentate la un nivel accesibil probleme mai puțin atinse în literatura numismatică destinată publicului larg: semnificația economică, socială sau politică pe care o capătă zeițele Pantheonului roman figurînd pe emisiunile monetare, discutarea carierei unora dintre magistrații care au emis monede folosite în ilustrarea cărții, problema imitării și copierii monedei romane republicane în Dacia ș.a. Prin aceste calități, fruct al unui intens efort pentru documentare și pentru selectarea materialului, efort cu atât mai merituos cu cît autorul nu este numismat profesionist, lucrarea se înfățișează ca o contribuție importantă la îmbogățirea literaturii științifice destinate marelui public.

Eugen Nicolae

* * The Roman Imperial Coinage, Editat de C.H.V. SUTHERLAND și R. A. G. CARSON, vol. VIII, *The Family of Constantine I A. D. 337-364* de J. P. C. KENT, Londra, Spink & Son Ltd., 1981, L+605 (608), p. +28 pl., un pliant în afară de text

Cunoscutul repertoriu britanic al monedelor Imperiului roman, început în 1923 de către Harold Mattingly și Edward A. Sydenham și menit să înlocuiască vechiul catalog

al lui Henry Cohen¹, dar cu o sistematizare complet diferită a imensului material numismatic abordabil, a întâmpinat în cursul redactării numeroase dificultăți, fapt reflectat nemijlocit în apariția la intervale neregulate a volumelor componente. Astfel, până în anul 1981, publicarea acestui monumental repertoriu înregistrase următoarele etape:

Vol. I Augustus—Vitellius, 1923 (autori: H. Mattingly și E. A. Sydenham); Vol. II: Vespasianus—Hadrianus, 1926 (aceiași autori); Vol. III: Antoninus Pius—Commodus, 1930 (aceiași autori); Vol. IV, part. I—III (3 vol.): Pertinax—Uranus Antoninus, 1936, 1938, 1949 (aceiași autori); Vol. V, part. I—II (2 vol.): Volusianus—Amandus, 1927, 1933 (autor: Percy H. Webb); Vol. VI: Diocletianus—Maximinus II (294—313), 1967 (autor: C. H. V. Sutherland); Vol. VII: Constantinus & Licinius (313—357), 1966 (autor: P. M. Bruun); Vol. IX: Valentinianus I—Theodosius I (364—395), 1951 (autor: J. W. E. Pearce).

După cum se vede din situația sumară expusă mai sus, apariția volumelor ce alcătuiesc acest repertoriu nu a urmat întotdeauna cursul cronologic firesc al istoriei Imperiului roman; pe deasupra, rămăne o lacună corespunzătoare perioadei 337—364. În 1981, această lacună este completată prin publicarea vol. VIII de către J. P. C. Kent (astăzi conservatorul Departamentului de monede și medalii al Muzeului Britanic). În cuvântul înainte, cei doi editori arată că prin apariția vol. VIII, țelul propus în 1923 de H. Mattingly și E. A. Sydenham a fost atins, astfel încât după peste cinci decenii de la debut, întreaga serie a acestui repertoriu poate fi considerată încheiată. Cu toate acestea, pe măsura trecerii timpului, s-a ivit necesitatea redactării unui al X-lea volum, actualmente în curs de pregătire tot de către dr. J. P. C. Kent (volum care va acoperi perioada 395—491) precum și aceea a revizuirii unor volume mai vechi, mai ales I și V (p. VII). Prin urmare, opera migăloasă de redactare și editare a repertoriului *The Roman Imperial Coinage* nu s-a sfârșit; ea va mai dura încă multă vreme, ceea ce ni se pare firesc, dat fiind puternicul dinamism al oricărei cercetări științifice, mai ales în zilele noastre.

La rîndul său, autorul, în prefață, fixează principalele jaloane ale operii pe care a realizat-o și pe care o prezintă în câteva rînduri. Astfel, în materie de terminologie, aduce două schimbări: mai înțli, ținînd seama de rezultatele cercetărilor privitoare la compoziția metalică, a adoptat, pentru a desemna emisiunile monetare de metal comun, denumirea de bilon inferior și bronz (*Base Billon and Bronze*); în al doilea rînd, a preferat să înlocuiască termenul *raritate* cu acela, mai neutru, de *frecvență*. Ca manifestare a unor preocupări de predilecție, autorul menționează extinderea pe care a acordat-o, în introducerea generală, discutării capitolelor privitoare la *vota* și la sistemul monetar. În legătură cu acest ultim subiect, autorul are o concepție originală, tratîndu-l ca reprezentînd trei sisteme distincte: aur, argint și metal comun și nu ca un sistem integrat al emisiunilor intrînd în cele trei categorii. În același context, autorul declară că nu s-a preocupat de determinarea greutății exacte a librelor romane, considerînd că ea nu poate fi cunoscută numai pe baza greutăților monedelor, și a exagililor care s-au păstrat, iar pe de altă parte, se îndoiește dacă, în practică, libra avea o greutate identică în toate monetăriile imperiului, de la Amlens la Alexandria (p. X). O asemenea concepție îi permite autorului să evite discutarea anemă din cele mai spinosе probleme ale metrologiei antice: stabilirea echivalenței în grame a librei romane. De fapt, autorul optează pentru valoarea ponderală de 322,56 g, după cum rezultă din datele prezentate în introducerea generală, la capitolul ce tratează despre sistemul monetar (p. 55—71). Cîteva aspecte ale acestei probleme de metrologie monetară ni se par susceptibile de o discuție mai amplă.

De la început, trebuie să precizăm că, în ceea ce ne privește, nu împărtășim întru totul scepticismul exprimat de autor în materie de metrologie ponderală a antichității. Este foarte adevărat că, verificînd în zilele noastre greutatea monedelor și a pondurilor rămase din acea vreme, chiar dacă ele se prezintă intacte, într-o stare de conservare absolut perfectă, vom găsi valori în grame variabile pentru exemplare diverse ale aceluiași unități sau între aceeași unitate și multiplii ori submultiplii ei. Era pe de altă parte posibil ca pondurile-etalon, distribuite tuturor monetăriilor ce funcționau concomitent, pe înțreg întinsul imperiului roman, să nu aibă greutăți perfect identice, ale căror echivalențe să atingă pînă și nivelul unui centigram. Aceste împrejurări nu exclud însă existența unei libre-etalon, cu o greutate teoretică absolut constantă, a cărei echivalență în sistemul nostru de măsuri ar putea fi stabilită mai ales prin verificarea greutății unui număr cît mai mare de solidi de aur, cu un grad optim de conservare, știut fiind faptul că în cazul emiterii unității monetare de aur, respectarea normelor ponderale era extrem de riguroasă. De notat că în acest context, tabla de frecvență a greutății monedelor romane de aur și de argint, omise între 337 și 364 (p. 68), nu este prea edificatoare, deoarece treptele ei se succed la nivelul numai al primei zecimale. Dacă această scară ar fi avut în vedere și a doua zecimală, ea ar fi înfățișat distribuția solidilor între valorile ponderale de 4,40—4,50 g pe nu mai puțin de 11 trepte, ceea ce ne-ar fi oferit o imagine mult mai concludentă. Pentru un număr de 493 exemplare ale aceleiași nominal, autorul a înregistrat greutatea de 4,43 g (tabloul de la p. 55), ceea ce reprezintă 0,98 (și nu 1,01, cum greșit se notează în tabloul citat) din greutatea teoretică a unui solidus, estimată la 4,48 g sau 1/72-a dintr-o libră cu greutatea teoretică de 322,56 g. Nu de mult, un alt cercetător britanic, Michael H. Crawford², a propus echivalența de 324 g pentru o libră romană, valoare ponderală care are, după părerea noastră, calitatea de a reprezenta o mărime perfect divizibilă în cadrul unui sistem de calcul duodecimal, curent în Imperiul roman. Iuînd ca bază această echivalență, un solidus de 1/72-a dintr-o libră ar cîntări 4,50 g, iar un aureus de 1/60-a de libră ar avea greutatea teoretică de 5,40 g; între cele două valori nominale ar exista deci un raport perfect de 1 : 1,20, șase solidi avînd exact aceeași greutate cît cinci aurei. Diferențele între valorile ponderale calculate pe această bază metrologică pentru solidus și multiplii și submultiplii lui sau pentru aureus, pe de o parte, și valorile ponderale înregistrate de autor pentru aceleași nominaluri, în urma cîntării mai multor exemplare, sînt cu totul neglijabile, de regulă, sub 0,10 g, în plus sau în minus.

În ce privește variațiile normei ponderale a monedelor de bilon și de bronz, stabilite de autor pentru perioadele 324—348 (p. 60) și 351—360 (p. 64), am sugera unele rețușări. Ca punct de plecare în expunerea evoluției monedei de metal comun, autorul ia în considerare emiterea în anii 324—330, a unui nominal în greutate de 3,05 g (stabilită la un număr de 1 930 exemplare) și care, raportat la libra de 322,56 g, ar reprezenta 1/96-a, cu o deviație în minus de 9,81% față de greutatea teoretică de 3,36 g, ce corespunde acestui etalon. Reamintim că pentru aceeași etapă — 322—330 —, P. M. Bruun³ admitea pentru același nominal o normă ponderală de 16 carate, ceea ce este egal cu o greutate teoretică de 3 g, mult mai apropiată de cea reală, înregistrată pentru numărul de 1 930 exemplare de mai sus.

În tabloul emisiunilor de metal comun, prezentat la p. 60, etapele următoare au configurația înfățișată mai jos: 330—335 2,48 g/114 ex. a 1/115 libră de 322,56 g; greutate teoretică: 2,77 g; 336—337 1,61 g/303 ex. a 1/173 libră de 322,56 g; greutate teoretică: 1,87 g;

¹ Henry Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*, ed. a II-a, 8 vol., Paris, 1880—1892.

² Michael H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, vol. II, Cambridge, 1974, p. 592.

³ P. Bruun, *RIC*, VII, p. 9.

337—341, 1,64 g/1 002 ex. a 1/173 libră de 322,56 g; greutate teoretică: 1,87 g;

341—348, 1,65 g/503 ex. a 1/173 libră de 322,56 g; greutate teoretică: 1,87 g.

După cum se vede, în succesiunea prezentată de autor în tabloul redat mai sus (reduc la elementele sale esențiale), intervin două norme ponderale: 1/115 și 1/173 dintr-o libră, ce nu se încadrează în sistemul de calcul duodecimal care stă la baza metrologiei ponderale romane; ca atare, ele nu par a corespunde realității. Pentru etapa 330—335, norma ponderală de 1/120 la libră ni se pare mai verosimilă, greutatea teoretică stabilită pe baza acestei norme fiind mai apropiată de cea efectivă: 2,48 g, stabilită pentru un număr de 114 exemplare. Această *ratio* de 1/120 libră a fost precizată încă din 1973 de către Jean-Pierre Callu⁴. Nici norma ponderală de 1/173 libră, propusă în tabelul citat pentru perioadele 330—337, 337—341, 341—348, nu ni se pare adecvată; și în aceste cazuri, ne raliem la o soluție oferită de Jean-Pierre Callu⁵, care preconizează o *ratio* de 1/192 libră, perfect încadrabilă în sistemul de calcul duodecimal și, în plus, cu avantajul de a prezenta o greutate teoretică mult mai apropiată de cea efectivă, înregistrată pentru epocile respective.

Tabloul de la p. 60 se încheie cu menționarea emisiunii Pop. Romanus, cu o greutate efectivă de 1,10 g, stabilită pe baza cântăririi a 36 ex. și pentru care autorul propune o normă ponderală de 1/260 libră, deci o greutate teoretică de 1,25 g. Este vorba de o emisiune de piese mărunte de bilon, bătute numai la Constantinopol (p. 448: 13—14 mm, 1 g), care au pe avers un bust diademat spre st., cu legenda POP (ulus) ROMANVS, iar reversul cu două variante: a) pod peste un riu b) stea într-o cunună, ambele variante cu indicarea monetației CONS și a indicativelor ficcăreia din cele 11 officinae emitente. Anterior, această emisiune fusese datată post 337⁶; azi, autorul o consideră ca având un caracter special, ea fiind dedicată inaugurării Constantinopolului și datată deci din anul 330, piesele respective fiind distribuite cu acel prilej ca *donativa* (p. 442). O *ratio* de 260 la libră, nepotrivită într-un sistem duodecimal și prezentând o deviere în plus de 12%, față de greutatea efectivă, ni se pare prea ridicată: noi am propune o *ratio* de 288 la libră, cu o greutate teoretică de 1,12 g, adică exact cît un *scripulum*, ultima diviziune a librei romane.

O remarcă avînd un caracter similar se poate face și pe marginea tabloului de la p. 64, înfățișînd emisiunile de bilon ale lui Constantius al II-lea din anii 350—361, unde, pentru emisiunea AE 3 (M) (*Fel temp reparatio*, pe revers în clmp, sigla .M.; v. p. 460, Constantinopol, 6.11.355—3.11.361); la greutatea efectivă de 2,26 g, se prevede o *ratio* de 137 la libră, cu o greutate teoretică de 2,46 g. Mai întîi, această relație este greșită, deoarece $2,46 \times 137 = 337,02$ g, echivalență mult prea ridicată pentru greutatea librei romane. O *ratio* de 132 la libră, cu o greutate teoretică de 2,44 g, pare a fi mai aproape de realitate. La fel, pentru AE 3 (*Spes*) din același tablou, cu greutatea efectivă de 1,96 g (1,90 g, la p. 461), norma ponderală de 1/144 libră, cu o greutate teoretică de 2,25 g, pare prea ridicată; am propune o *ratio* de 156 la libră, cu o greutate teoretică de 2,06 g, mult mai apropiată de cea reală. Subliniem încă o dată că toate relațiile față de libră, propuse mai sus, se încadrează perfect în sistemul de calcul duodecimal.

O inovație a vol. VIII, față de cele apărute anterior, este amplul capitol „Coinage and currency” (p. 72—115). Bazat pe o documentare extrem de bogată, ținută la zi, acest capitol expune evoluția circulației monetare în întreg Imperiul roman, între anii 337—364, urmărind succesiv emisiunile de

aur, de argint și de bilon inferior și bronz. Un paragraf al acestui capitol examinează distribuția geografică a emisiunilor diverselor monetații ale imperiului (p. 91—95).

Apariția vol. VIII al marelui repertoriu *The Roman Imperial Coinage* reprezintă un adevărat eveniment al evoluției cercetărilor dedicate numismaticii romane. Este meritul autorului de a fi dus mai departe, ca și lampadoforii lui Lucretius, opera începută acum șase decenii de H. Mattingly și E. A. Sydenham. Ne exprimăm speranța de a putea saluta în curînd apariția vol. X, încoronare a acestel opere de mare migală și desăvîrșită erudiție.

Octavian Iliescu

GÉRARD AUBIN, *Corpus des trésors monétaires antiques de la France* (sub direcția lui X. Loriot și D. Nony), III, *Pays de la Loire*, Paris, Société française de numismatique, 1984, 141 p., incluzînd șapte hărți (realizate de J. Hiernard)

Al treilea volum dintr-o serie din care primele două au apărut în 1982 (J. Hiernard, D. Nony, J.-P. Bost, G. Lintz, J. Perrier, *Poitou-Charantes-et Limousin*) și 1983 (R. Delmaire, *Nord-Pas de Calais*), care pentru moment nu ne-au fost accesibile, prezintă un al treilea pas important în încercarea de a cuprinde toate descoperirile de tezaure monetare antice din Franța, pe linia lucrării de pionerat a lui Adrien Blanchet, *Les trésors de monnaies romaines et les invasions germaniques en Gaule*, Paris, 1900, al cărei supliment mergînd pînă în 1942/1943 a rămas din păcate în manuscris, însă mult lărgită și îmbunătățită din punct de vedere al concepției, serie ce urmează să primească, după ce va acoperi întregul teritoriu, volume suplimentare.

Fiecare volum este consacrat unei întregi regiuni administrative și descoperirile, repartizate pe departamente, urmează ordinea alfabetică a comunelor. În cazul cînd există pe teritoriul unei comune mai multe tezaure monetare acestea sînt așezate în ordinea datelor la care s-a făcut descoperirea. Sînt prezentate mai întîi tezaurele sigure sau probabile, după care urmează laolaltă cele îndoielnice, cele pe care autorii se simt obligați să le înlăture, și depozitele semnificative ultimele citate fiind uneori tratate separat, înaintea primelor două categorii, precum și liste foarte utile ale descoperirilor izolate de monede de aur (fiecare echivalînd valoric cu un mic tezaur de monede de argint sau de bronz).

După un *Cuvînt înainte*, p. 5—6, semnat de Xavier Loriot și Daniel Nony, redactorii colecției, la ale căror eforturi s-a adăugat munca răbdătoare depusă de Héliène Huvelin, în care, sînt reamintite principiile care stau la baza realizării acestui minunat instrument de lucru, se intră cu *Introducerea* lui Gérard Aubin, p. 7—9, în conținutul volumului pe care îl prezentăm.

Se precizează de la început că cele cinci departamente constituinte regiunea Pays de la Loire și anume Sarthe Mayenne, Maine-et-Loire, Loire-Atlantique și Vendée, corespundeau integral sau parțial cu teritoriile aparținînd aulelor cenoman, aulelor diablintes, andecavilor, namnetilor, pictonilor și poate ambalatrilor, devenite în epoca romană Civitas Cenomanorum, Civitas Diablintum, Civitas Andecavorum, Civitas Namnetum și Civitas Pictonum. Fără a stărui aici asupra perioadelor în care s-au făcut înregistrările cea mai veche datează din 1579, să consemnăm că în *corpus* au fost incluse 146 tezaure certe sau probabile, 12 ansambluri semnificative, 113 monede de aur izolate și 70 referiri la

⁴ Jean-Pierre Callu, *La circulation monétaire de 313 à 348*, în *Actes du 5ème Congrès international de numismatique*, New York—Washington, Septembre 1973, Paris—Bâle, 1976, p. 228.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Datare propusă în LRBC, acceptată de F. M. Bruun în RIC VII; v. prefața autorului, p. X.

tezaur de indoielnice. Din cele 140 tezaure databile, 28 (20%) aparțin perioadei celtice și 72 (51%) secolului al III-lea.

Fiecare dintre departamente are o utilă prefață, p. 15—17, 43—44, 55—56, 79—80 și 101—102, după care urmează fișele bibliografice ale tezaurelor sau monedelor de aur izolate în ordinea semnalată mai sus, dispensând de cele mai multe cri cititorul de consultarea vechilor lucrări.

Pentru numismații de la noi credem că mai utilă decât o prezentare cu detalii a descoperirilor de monede celtice a căror inserare în *corpus* reprezintă oricum o noutate extrem de utilă față de repertoriul lui A. Blanchet, va fi cea a urei liste-conspicue cu momentele finale ale tezaurelor de monede romane, pe ansamblul regiunii Pays de la Loire.

Secolul I: Augustus (8), Augustus sau Tiberius (1), Tiberius (2), Claudius I (2), Vitellius (1) și Domitianus (1).

Secolul al II-lea: Hadrianus (3), Antoninus Pius (8), dar la două din ele momentul final ar putea fi sub Postumus, respectiv sub Valerianus și Gallienus), Marcus Aurelius (3), Commodus (4) și Clodius Albinus sau Caracalla (1).

Secolul al III-lea: Septimius Severus (2), Caracalla (1, mai sus sub Clodius Albinus), Elagabal (1), Severus Alexander (2), Gordian III (3), Filip Arabul (2), Valerianus și Gallienus (1, mai sus sub Antoninus Pius), Gallienus/Postumus sau doar unul dintre ei (15, între care și cel de sub Antoninus Pius de mai sus), Claudius II/Victorinus, mai rar singur sau cu Tetricus (11, dar la unul dintre ele termenul final ar putea fi sub Constantin cel Mare), Quintillus/Tetricus (5), Aurelianus/Tetricus (11), Tetricus (13), Tacitus (1), Probus (4) și Carinus (1).

Secolul al IV-lea: tetrarhia (2), Constantin cel Mare (5, între care și cel citat mai sus sub Tetricus), Constans (2), Constantius II (1) și Theodosius I (1).

Nu vom comenta această listă pe care am dat-o cu caracter orientativ și care este oricum plină de învățăminte. De asemenea, nu socotim necesar să dăm prea multe detalii privind listele de monede de aur izolate, mulțumindu-ne să punem în lumină că ele cuprind *auri*, începând cu cei de la Augustus, și se încheie cu *solidi* și *tremisses* din secolul al V-lea, ultimii de la Zenon, căci autorii se opresc în 491 la începutul domniei lui Anastasius (tezaurul final ideal ar fi fost data reformei monetare a acestuia din 498 e.n.).

Se cuvine să mai apreciem prezența unui Index istoric, p. 121—125, și a unui Index geografic, p. 127—130, ambii minuțios și exact alcătuiți. Poate nu ar fi fost rău ca din indiciile istorice sau printr-un Index separat cititorul să aibă acces direct la termenul final al tezaurelor incluse în volum, ceea ce ar înlesni considerabil folosirea fiecărui volum în parte. Este o sugestie pe care îndrăznim să o supunem coordonatorilor și autorilor viitoarelor volume din TAF (prescurtarea a cărei utilizare se sugerează), convinși fiind că materializarea ei nu va lipsi în nici un caz în final, fiind acest instrument de lucru va fi prevăzut, sperăm, cu tot ce va fi socotit necesar pentru a-i mări capacitatea de utilizare rapidă.

De pe acum, odată cu volumul realizat aproape fără cusur de Gérard Aubin, se poate aprecia tendința spre o ținută impecabilă a acestui *corpus* de foarte mare interes științific, nu numai pentru fiecare regiune sau departament în parte adică pentru istoria locală, nu doar pentru istoria Galiei în ansamblul său, istoria națională, ci pentru întreaga istorie europeană și universală din secolele V î.e.n. — V e.n., care așteaptă cu îndreptățire de la izvoarele numismatice lumina unor aspecte dintre cele mai importante.

Gh. Poenaru Bordea

* * * *Monnaies et trésors monétaires en Aunis et Saintonge. Journée numismatique*, La Rochelle, 1980, 35 p. + 3 pl. în afară de text

Sub titlul de mai sus, cu intenția de a fi „un prim dosar al cercetărilor și descoperirilor numismatice din această zonă” (D. Nony, *Introducere*, p. 1), sînt înmănușate câteva intere-

sante descoperiri antice și medievale, pe care le vom prezenta în ordinea inserării lor în acest de mici dimensiuni, dar aspectuos volum.

O primă notă (fără autor) publică câteva bijuterii, la care se adaugă 2 medalioane alcătuite din denari (Septimius Severus și Caracalla) montați în lamele de aur.

M. Amandry și D. Nony reiau un tezaur mai vechi, găsit în jurul lui 1800 în departamentul Charente — Maritime sau Vendée. Cele 110 monede se împart în antoninieni (56 ex. de la Gallienus pînă la Maximianus) și folles (54 ex. aparținînd celor 3 tetrarhii). Dintre observațiile făcute de autori, privitor la antoninieni, menționăm că, după reforma lui Aurelianus, se constată o scădere a aportului atelierelor balcanice, compensată de o creștere corespunzătoare a celui din Lyon. Analiza întreprinsă asupra acestei acumulări, încheiată în 309, a dus la includerea acestuia în seria depozitelor de tezurizare, iar diferența de echilibru dintre monetăriile de la Londra și Lyon a dovedit că proveniența sa trebuie căutată în La Rochelle sau împrejurimi.

Mai multe monede de aur, găsite izolat sau făcînd parte din tezaure, sînt prezentate de M. Dhenin și F. Dumas. Se remarcă un *tremissis* bătut de franci cu numele lui Anastasius și altul, emis de ostrogoți pentru Iustinian. În sfîrșit, se reconstituie și tezaurul Valin, format din 28 de piese îngropate în 1560—1562/1563, de asemenea, în La Rochelle.

Un important depozit de monede de aur, de la Saint-Mandé-sur-Breidre, format numai din piese italiene și spaniole, din anii 1611—1633, este publicat, însoțit de un catalog complet, de către J. Duplessy.

Înceind șirul materialelor publicate, studiul lui D. Nony face o trecere în revistă a tezaurelor monetare antice găsite pînă în prezent în departamentul Charente-Maritime. Sînt 16 descoperiri constituite din monede celtice, romane republicane și imperiale (mai cu seamă tirzii), la care se alătură alte 4, amintite de către A. Blanchet. Este necesar să reținem observația lui D. Nony că acest ținut este numai aparent sărac în descoperiri — comparativ cu cele învecinate —, întrucît, explică numismatul francez, lipsa unor specialiști în zonă a dus la pierderea multor informații, cu toate că acest teritoriu a avut în antichitate o intensă viață economică, cu însemnate centre urbane, cum a fost, de exemplu, Mediolanum Santonum. Este o remarcă pe care trebuie să o avem în vedere cînd judecăm și noi situația descoperirilor dintr-un anumit ținut al țării noastre.

Publicația are un format mare, o frumoasă ținută grafică, și are o excelentă ilustrație, care facilitează mult studiul.

Virgil Mihailescu-Birliba

ERNESTO BERNAREGGI, *Moneta Langobardorum*, Istituto Editoriale Cisalpino — La Gollardica, Milano, 1983, 237 (240) p., cu ilustrații în text

La sfîrșitul anului 1983 a apărut această amplă și erudită monografie a profesorului Ernesto Bernareggi, de la Universitatea din același oraș, dedicată monedei longobardilor. În prefața cu care se deschide opera amintită, autorul, binecunoscut numismaților din țara noastră, mărturisește că ea reprezintă un compendiu al cercetărilor pe care le întreprinde în această direcție de douăzeci de ani și al căror rezultat sintetic îl prezintă în acest volum. După ce trece în revistă bibliografia existentă, subliniind lipsa unei lucrări cu caracter monografic cu acest subiect, autorul restrînge în cadrul cercetărilor sale limitele regatului longobard — a cărui autoritate nominală se întindea asupra întregii Italii — la Italia Padana, cîmpia Padului, cu capitala la Pavia, și Tuscia, în linia mării Toscana de azi, lăsînd deci la o parte ducatele periferice: Spoleto și Benevento. În ce privește limitele cronologice, ele sînt stabilite de cele două date importante: anul 568, crearea regatului longobard; anul 774,

desființarea lui de către Carol cel Mare (o utlă tablă cronologică figurează la p. 233—235).

Într-un capitol introductiv, autorul examinează structura economică a regatului longobard. Ea a avut un caracter agricol, proprietatea funciară fiind predominant privată, complet necunoscută de longobarzi înaintea stabilirii lor în Italia. Explicația acestei mutații constă în faptul că, aici, ci au găsit o populație așezată, mai evoluată și mai numeroasă, raportul dintre invadatorii longobarzi și rezidenții romani fiind, după estimările autorului, de un maximum cinci sute de mii față de un minimum cinci milioane (p. 15). În documentele longobarde, proprietatea pământului este individualizată; acesta aparține regelui, ducilor, unei mănăstiri sau unui cetățean particular și este desemnată cu termenul de *pecunia* (p. 16), ceea ce denotă o interesantă transformare a înțelesului inițial pe care îl avea această noțiune în perioada clasică. Inegală distribuire a proprietății funciare atrăgea după sine, în cazul latifundiilor sau al proprietăților aceleiași persoane, dispersate în mai multe localități, apariția unei clase de administratori, compusă din *massari*, recrutați din oameni liberi sau de condiție servilă, dar având obligația de a nu abandona fondul administrat, și *linellari*, mai puțin numeroși, oameni liberi ce se angajază pe bază de contract.

Alături de cultivarea pământului, autorul menționează existența în regatul longobard și a altor ramuri de activitate economică: industria și artizanatul liber, apoi comerțul, care completează structura economică a societății longobarde. Recurgând frecvent la citate din documentele vremii, autorul ne oferă o imagine veridică a acestei structuri, cu accente majore asupra raporturilor juridice existente în cadrul societății locale. Pentru cercetătorii preocupați de studiile onomastice, notăm în treacă mențiunea într-o diplomă longobardă a unui *Radolus de Contingiaci qui porcos pascere debeat*; tot acolo un *Deudelus de Letrino, pectorarius* (p. 30, cu trimitere la *Codice Diplomatico Longobardo — Diplomi* — a cura di Carlrichard Brühl III, 1, Roma, 1973, doc. nr. 33).

Prima parte a monografiei este o amplă expunere a istoriei monedei longobarde și cuprinde șapte capitole, fără titluri proprii (p. 35—149). Adoptând pe parcursul întregii cercetări o metodă riguroasă științifică, autorul examinează, etapă cu etapă, evoluția monetăriei longobarde; de fiecare dată, el expune mai întâi rezultatele obținute de predecesorii săi sau de el însuși, în lucrări anterioare, apoi confruntă aceste rezultate cu izvoarele, documente scrise sau materiale numismatice risipit în diverse colecții, după care formulează concluziile ce se impun. Roadele acestui riguros proces de cercetare numismatică sînt deosebit de prețioase și poartă întotdeauna pecetea originalității modului de a trata problemele studiate. Ne vom mărgini, în cele ce urmează, să semnalăm doar cîteva din concluziile ce ni s-au părut mai semnificative.

Așfel, cu privire la începuturile activității monetare a longobarzilor, autorul afirmă că, dacă nu există indicii că ei au bătut monedă de imitație bizantină încă din timpul stabilirii în Pannonia, este însă sigur că au cunoscut uzul ei chiar din această perioadă, sub forma stipendiilor primite de la Constantinopol (p. 35—36). Baterea de monedă începe la longobarzi după stabilirea lor în nordul Italiei, în anul 569; ci monetizează nominalul de aur *tremisii*, mai întâi în Padania, luînd ca model emisiuni de *solidi* ale lui Iustin al II-lea, apoi cele ale lui Mauriciu Tiberiu (av. efigia emiten-tului, rv. Victoria), ale căror tipuri sînt stilizate, iar legendele redade adesea într-un mod de nerecunoscut. Planul acestor monede este larg și subțire. În Tuscia, *tremisii* longobarzi adoptă ca model tipuri de *solidi* de la Heraclius și Constans al II-lea (av. efig. a emiten-tului, rv. cruce potențată), iar planul lor este mic și globular (p. 45—46). Emisiunile monetare ale celor două părți principale ale regatului longobard vor cunoaște ulterior o evoluție diferită.

Așfel, în Padania (cap. I—IV), urmează o perioadă de tranziție, caracterizată prin apariția numelui unui *Marinus*

mon (etarius) pe av., în locul legendei de inspirație bizantină, sau prin înlocuirea tipurilor de av. și rv. cu o monogramă. Regele Aripert I (652—661), emițînd *tremisii* de tip tradițional, își înscrie pentru prima dată numele în legenda av., iar Cunipert (680—700), în prima emisiune, îl repetă pe al său și pe rv. Cu a doua emisiune, același Cunipert adoptă un tip nou de rv.: sf. Mihail în picioare spre st., ținînd un scut și o cruce lungă, imprimînd astfel o notă de originalitate monedei longobarde. Acest tip de rv. se va menține pentru emisiunile din Padania, pînă la desființarea regatului longobard de către Carol cel Mare (774).

Monede emise în Tuscia li sînt consacrate capitolele V și VI; ca urmează aici o evoluție deosebită, atît sub aspect iconografic, cit și juridic, deoarece poartă numele unor orașe — Lucca, Pisa, Pistoia — emiten-te, cu sau fără numele regelui longobard. Sub Desideriu (756—774), se emit *tremisii* cu numele său pe rv., iar pe av., numele unor numeroase orașe însoțite de epitetul Flavia: Flavia Luca (Lucca), Flavia Mediolanum (Milano) etc.

Ultimul capitol al primei părți se ocupă de problema monedei divizionare în regatul longobard, în vreme ce partea a II-a cuprinde un catalog al tuturor emisiunilor longobarde cunoscute. Privită în ansamblu, această monografie este încoronarea operei savantului numismat italian, din nefericire dispărut din mijlocul nostru la numai cîteva luni după apariția cărții sale, căreia i-am închinat, ca un modest omagiu, aceste rânduri.

Octavian Iliescu

- * * * *Actes du IXe Congrès international de numismatique, Berne, Septembre 1979 (A.C.I.N.) — Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics Berne, September 1979, Association Internationale des Numismates Professionnels, Publication N° 7. Editori: TONY HACKENS — RAYMOND WEILLER, Louvain-La-Neuve — Luxembourg, 1982, vol. I, Numismatique antique — Ancient Numismatics; vol. II, Numismatique du Moyen Âge et des temps modernes — Medieval and Modern Numismatics, ambele vol. 1046 p. + 122 pl.*

Sub auspiciile Comisiei internaționale de numismatică și ale Asociației internaționale a numismaților profesioniști — aceasta din urmă întrunind comercianții de monede și medalii din întreaga lume —, editorii Tony Hackens din Louvain-La-Neuve și Raymond Weiller din Luxembourg au publicat în 1982, strîns în două volume masive, actele celui de-al IX-lea Congres internațional de numismatică, ale cărui lucrări s-au ținut la Berna, în zilele de 10—15 septembrie 1979. Cercetătorii, preocupați de multiplele și variatele aspecte pe care le oferă studiul numismaticii, au astfel posibilitatea să cunoască marea diversitate a problemelor dezbătute în cadrul ultimului congres internațional de numismatică și să urmărească actualele direcții de cercetare. În dorința de a le face cunoscute, fie și numai în linii mari, unor cercuri mai largi din țara noastră, vom preceda în cele ce urmează la o trecere sumară în revistă a conținutului acestor acte.

Primul volum se deschide cu o prefață semnată de R.A.G. Carson, președintele Comisiei internaționale de numismatică, o alta de Peter Seaby, președintele Asociației internaționale a numismaților profesioniști, asociație care a pus la dispoziție fondurile bănești necesare publicării actelor Congresului de la Berna, ca de altfel și în cazul precedentului congres de la New York — Washington, ținut în 1973 (vezi darea de seamă asupra actelor acestui congres, publicată de Bucur Mițea în SCN, VII, 1980, p. 212—213).

Seria manifestărilor oficiale cuprinde discursul de deschidere a congresului de la Berna, rostit de G.A. Chevallaz, consilier federal, șef al Departamentului finanțelor al țării

gazdă, și cel de închidere a lucrărilor, pronunțat de R. Kiersnowski, vicepreședinte al Comisiei Internaționale de numismatică în anii 1973—1979.

Urmează lista participanților la acest congres; ea înregistrează peste 200 participanți activi, fără persoanele însoțitoare, și ne oferă următoarea repartitie pe țări (în ordinea alfabetică a textului în limba engleză): Algeria (1), Australia (3), Austria (11), Belgia (5), Bulgaria (1), Canada (1), Cehoslovacia (3), Danemarca (9), Finlanda (3), Franța (38), R. D. Germană (3), R. F. Germania (43), Marea Britanie (25), Grecia (5), Ungaria (12), India (1), Israel (6), Italia (17), Luxemburg (2), Mexic (1), Olanda (6), Norvegia (4), Filipine (1), Polonia (8), Portugalia (1), România (7), Arabia Saudită (1), Spania (14), Suedia (8), Elveția (55), Turcia (4), Statele Unite ale Americii (40), U.R.S.S. (3), Iugoslavia (2). De remarcat că numismații din numai cinci țări — Elveția, R. F. Germania, Statele Unite ale Americii, Franța și Marea Britanie — au reprezentat aproape două treimi din numărul total al participanților. Din țara noastră, au participat: Gabriel Iliescu, Octavian Iliescu, Bucur Mitrea, Carmen Maria Petolescu, Gheorghe Poenaru Bordea, Constantin Preda și Constanța Știrbu, cărora li s-a adăugat pe parcurs Virgil Mihailescu-Bîrliba, al cărui nume nu figurează din acest motiv în lista publicată de editorii actelor Congresului de la Berna.

Primul volum cuprinde în continuare comunicările cu caracter general sau de numismatică antică: greacă, romană și celtică, în total 72 la număr. Este imposibil, firește, să le menționăm pe toate în aceste cîteva rânduri; vom aminti doar unele titluri, într-o selecție ce nu poate fi decît subiectivă. Vom începe cu aceea a lui J. N. Barandon, *Méthodes nucléaires d'analyse et numismatique* (p. 3—15), care expune cu o deosebită claritate avantajele metodelor nucleare pentru studiul compoziției metalice a monedei.

Mando Oeconomides, *Le problème de l'effigie de Thémistocles sur les monnaies (à propos d'une monnaie de Magnésie)* (p. 85—87); autoarea ajunge la concluzia că efigia de pe av. unor monede divizionare, emise la Magnesia în timpul guvernării lui Themistocle (465—460 î.e.n.) și care au pe rv. monogramă Θ și E, nu reprezintă portretul emitentului, ci tipul unui războinic cu barbă, purtînd coif, tip cunoscut și din alte emisiuni monetare mai vechi ale unor ateliere din Asia Mică.

O. Picard, în comunicarea *L'organisation de l'atelier de Thasos au IVe siècle* (p. 123—128), tratează despre schimbările de sistem monetar și de iconografie intervenite în activitatea atelierului de la Thasos, după războiul peloponesiac.

Otto Morkholm, *The „Behaviour” of Dies in the Hellenistic Period* (p. 209—214), examinează cîteva cazuri de folosire a aceluiași tipar de avers, în perioada elenistică, pentru monedele emise de două sau mai multe monetării, ceea ce se explică fie prin transferarea personalului și a utilajului de la o monetărie mai veche la una nou înființată, fie prin activitatea unei monetării mobile, itinerante.

A. M. Burnett, P. T. Craddock, K. Preston, *New light on the origin of prichalcum* (p. 263—268), folosind analize prin absorbție atomică a pieselor examinate, aduc precizări cu privire la originile monetizării acestui aliaj (alamă, cupru-zinc): primele monede din acest aliaj au fost emise de Amisus din Pont pentru Mithradate al VI-lea în 75—65 î.e.n., apoi și de alte orașe din Asia Mică; Augustus adoptă acest aliaj mai tîrziu pentru emisiunile sale asiatice, apoi — la 23 î.e.n. — îl introduce la Roma, pentru sesterți și dupondii.

Louis Robert, *Trois ateliers monétaires d'Ionie et de Carie à l'époque impériale* (p. 309—319), pune în valoare cercetările de teren, descoperirile locale de monede și documentele epigrafice, pentru a identifica și localiza orașe antice adesea ignorate de alte izvoare istorice.

R. A. G. Carson, *The date of the capture of Valerian I* (p. 461—465), admite ca dată a acestui eveniment luna iunie a anului 260.

Primul volum se încheie cu comunicările de numismatică celtică, din rîndul cărora vom semnala pe aceea prezentată de un participant din țara noastră: Gabriel Iliescu, *L'évolution stylistique de la monnaie dacique* (p. 673—678), expunere sumară întemeiată pe o viziune proprie și însoțită de cinci planșe, dar cu unele figuri ce nu se încadrează în tema tratată (pl. 81, fig. 53—54, 58, 59—60).

Al doilea volum, de proporții mai reduse, este consacrat numismaticii medievale și moderne; se deschide cu conferința prezentată în ședință plenară de Ryszard Kiersnowski, cu titlul *Les monnaies dans la civilisation médiévale: leur place et leurs fonctions* (p. 691—702); folosindu-se de numeroase exemplificări, autorul definește rolul de *mass medium* al monedei medievale, insistînd asupra complexității mesajului transmis societății căreia îi era destinată.

J.-P. Callu, *Le tarif d'Abdydos et la réforme monétaire d'Anastase* (p. 731—740), pornind de la dispozițiile decretului de la Abydos, pe care îl datează din 520, stabilește noi rapoorturi între *folles* și *solidus* pentru anii 498—538 și 550—565, față de datele propuse anterior de W. Haln.

István Gedai, *Commercial connections between Central and Northern Europe in the X—XIth centuries* (p. 799—803), arată că negustorii care întrețineau aceste relații se recrutau mai ales din califatul sammanid, regatul vikingilor și Imperiul bizantin, cea mai bună dovadă a acestui comerț fiind reprezentată de apariția monedelor ungurești în descoperiri din nordul Europei.

V. Potin, *Wie hat man die Münzen in Alt Russland gebracht? Wirtschaftliche und ethnographische Aspekte der Frage* (p. 811—817), evidențiază întrebuințarea monedelor de vechii ruși atît în scop economic, cît și în legătură cu diverse rituri și obiceiuri.

Peter Berhaus, *Das Mittelalterliche Münzporträt. Abbild oder Topos?* (rezumat, p. 851), ajunge la concluzia că efigiile monetare medievale nu reprezintă portrete reale ale emitenților, ci rangul lor.

Dobrila Gaj-Popović, *Les trésors de monnaies concaves byzantines en cuivre de la collection du Musée National de Beograd* (p. 859—872, cu o hartă a descoperirilor la p. 862), prezintă cîteva tezaure de trachea de bilon, cele mai multe emise de la Manuel I la Alexius al III-lea.

Ernesto Bernareggi, *I precursori del Rinascimento nel ritratto monetale italiano* (p. 909—917), citează două exemple de portrete monetare, unul la Padova în 1390—1405, celălalt la Brescia în 1406—1421, ce preced prima efigie-portret din 1462 a lui Francesco Sforza, duce de Milano.

Michel Dhénin, *La regravure des coins monétaires* (p. 1 039—1 046), distinge zece cazuri de refacere a tiparelor monetare în cursul procesului de batere, aducînd exemple din numismatică antică, medievală și modernă.

Cele două volume ale actelor Congresului de la Berna cuprind, evident, și alte contribuții interesante pe care nu le putem menționa în această sumară trecere în revistă. În ansamblu, editarea lor reprezintă un veritabil progres al cercetărilor de numismatică.

Octavian Iliescu

I. A. MIRNIK, *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR, International Series, 95, Oxford, 1981, 247 p. inclusiv 25 hărți + 18 fig. în text

Descoperirile de tezaure și monede de tot felul de pe teritoriul actual al Iugoslaviei apărute în ultimul secol au fost înregistrate în diferite periodice ale vremii, iar o bună parte au fost adăpostite în diferite muzee sau colecții publice. Diversitatea periodicelor, locale, regionale sau centrale, precum și arhivele diferitelor instituții de cultură constituiau tot a tîtea izvoare ce trebuiau puse în valoare pentru ca să